

A Czuczor–Fogarasi-szótár helye a magyar szótárirodalomban

Kisebbségi népek esetében a nyelv az egyik legfontosabb nemzetmegtartó erő. Így van ez a magyar nyelv esetében is. Ezért volt az elmúlt évszázadokban központi kérdés a magyar nyelv tanulmányozása, ápolása, rendszerének időről időre korszerű grammatikákban való leírása és építőelemeinek, a szavaknak szakszerű szótárakban való leltározása. Sajnálatos, hogy gazdagabb népek, szerencsésebb történetű országok többféle szótárban tudták szavaikat felsorolni, mint a magyar.

A több mint 450 éves múltra visszatekintő magyar nyomtatott szótárirodalom hatalmas és kiemelkedő teljesítményekkel büszkélkedhet, azonban mind a mai napig jó néhány hiányossága is van.

A magyar nyomtatott szótárirodalom a XVI. században három kiemelkedő alkotással indul.

Az első magyar nyomtatott szótárt Pesti Gábor jelentette meg 1538-ban Bécsben. Ez egy hat nyelvet (latin, olasz, francia, cseh [bohemicæ], magyar és német) feldolgozó fogalomkörü szótár.

A polihisztor Verantius Faustus a latin szavak szerint ábécébe rendezett 5 nyelvű (latin, olasz, német, horvát, magyar), mintegy 4500 címszót tartalmazó szótárát Velencében nyomtatta ki 1595-ben. A szótár érdekessége, hogy függelékében 400 szópárt közöl, melyek alakja a horvát és a magyar nyelvben hasonló, így ez az első magyar etimológiai szótár kezdeményezés.

Baranyi Decsi János 1598-ban bocsátotta közre Rotterdami Erasmus nyomán kitalakú, 5000 közmondást latinul, görögül és magyarul tartalmazó szótárát. Ebben olyan örök igazságokat találunk: *Ott keresd az ellenséget, ahol nincs, Az aranyon nem fog a rozsdá.*

Mai értelemben vett kétnyelvű szótár úttörő szerkesztését először a bibliafordító és zsoltárfordító Szenci Molnár Albert végezte el és bocsátotta közre 1604-ben. A szerző művét II. Rudolf császárnak ajánlotta, kinek személyesen mutatta be Prágában. Rudolf 30 arannyal hálálta meg a dedikációt. (Csak érdekességként említem, hogy ez az a Rudolf császár, aki az Ember tragédiájának prágai színeiben szerepel.) Természetszerűleg szótára latin–magyar és magyar–latin részből áll. A szótár magyar–latin részének összeállítása volt a nehezebb feladat, hiszen az ideig nem leltározták és sorolták fel ábécérendben a magyar szavakat. Mutatja a szótárszerkesztő gondját, hogy a 450 oldalas szótár erősen aszimmetrikus, a latin–magyar rész kétszer olyan terjedelmű, mint a magyar–latin rész. A szótár két felújítással (Pápai Páriz Ferenc 1708., Bod Péter 1767.) több mint kétszázötven évig használatos volt Magyarországon a latin nyelv oktatása során.

A XVIII. században jelent meg első egynyelvű szótárunk Baróti Szabó Dávidnak a nyelvújítás szellemi áramlatában született Kisded szótára. Első kiadása 1784-ben, második pedig 1792-ben hagyta el a nyomdát. A szótár az értelmező szótárak őse, hiszen egy-egy szó szinonimáit felsorolva, tulajdonképpen a rokon szavakkal magyarázza-értelmezi az eredeti szót.

A Magyar Tudományos Akadémia nem sokkal megalakulása után, 1830-tól legfontosabb feladatának tartotta a magyar nyelv ápolását, korszerű nyelvtanok és szótárak elkészítését. Így készülhetett el 1832-ben a vékony első magyar helyesírási szótár. Ekkor a latin nyelv mellett a magyar kultúrában már igen jelentős szerepet játszott a német nyelv. Így néhány előzmény után ugyancsak az Akadémia bocsátotta közre 1835-ben német–magyar és 1838-ban magyar–német zsebszótárát. Más nyelvek nagyobb gyűjteményes kétynyelvű szótárai kisebb előzmények után a XIX. század második felére készültek el (olasz 1884, francia 1865, angol 1860).

Jelentős állomás egynyelvű szótáraink kiadásának történetében az 1838-ban napvilágot látott Magyar tájszótár. A szótár „kalákában készült”, a gyűjtőknek az ország más-más vidékeiről beküldött szavait szerkesztették egybe, a szerkesztésnél ott bábáskodott Vörösmarty Mihály is. Maga Czuczor Gergely is mintegy két tucat tájszót javasolt a szótárba. Mutatóban:

balla = nádsimer; Alsó-csallóközi szó;

bebicsakolni = ugyan bebicsakoltak neki, azaz: nagy kárára, fájdalmára tettek valamit; Komárom várm.;

becsinálni a szántóföldet = azaz megszántani, bevetni, s beboronálni; Érsekújvári szó;

besóztak neki = azaz: jól megverték; Komárom várm.;

birke = birka; mátyusföldi szó;

botnyelv = nem tudok én botnyelven, azaz, németül vagy tótul; Pest vármegyei magyartól hallotta;

csipedés = hasrágás; Nyitra, Bars, Hont. várm.;

csipedett = szagatott tészta neme; Mátyus földén;

fidel = fehér kendő, mellyel a falusi asszonyok fejüket bekötik; Komárom várm., udvardi járásban;

gömbölyeg = gombóc; Vág melletti szó;

gyűr = bucka; Vág melléki; Czuczor Gergely

iszom-kárász = részeges; Komárom várm. szó;

kibécézni = kiválasztani, mintegy kiábécézni = Udvardi járásbeli Sz.-Péteren hallá;

karpold be a házat és sujtsd ki = locsold be vízzel a szobát és seperd ki; Mátyusföldi szólás;

kompolni = kimetszett gyephantokkal rétet v. legelőt v. határt is kijelölni; Komárom várm.;

mevlakott = azaz részeg; Sz. Péterén, Komárom várm.;

nyélbe sütni valamit = helyesen végrehajtani valamit; Komárom várm.;

pilisz = penész, pilisznyes penészes; Vág melletti szó;

tutyi = fejkötő, hátra álló hosszú kemény fejkötő; Győr várm.;

varázsolni = virrasztani; pápai szó;

A XIX. század második fele máig is kézikönyvként forgatott három kiemelkedő egy nyelvű szótárral gazdagította a magyar szótáriródmalmat.

A magyar nyelv első, tudományos igényű leltározását Czuczor Gergely és Fogarasi János végezte el hatkötetes, 122 000 címszót tartalmazó értelmező szótárában. O. Nagy Gábor, aki behatóan foglalkozott a szótártípológiával, leszögezi, hogy a szótárak jellemzése, osztályozása csak egy többdimenziós tulajdonságrendszerben valósítható meg. Az ő szempontjai alapján figyelembe véve az alábbi módon határozhatjuk meg a szótár főbb jellemzőit:

A Czuczor–Fogarasi-szótár:

1. magyar,
2. egy nyelvű,
3. nagy,
4. értelmező szótár,
5. amely a 19. századi köznyelv,
6. valamint részben a tájnyelv szavait leltározza,
7. a szavak egy részét idegen nyelvű szavakkal hasonlítja,
8. etimológiai magyarázatokkal látja el,
9. ezen túl felsorolja a magyar településneveket eredetmagyarázatokkal.

A jellemzés nem lenne teljes, ha nem tennénk hozzá, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár mind a mai napig a magyar nyelv legnagyobb befejezett szöleltára.

A magyar nyelv szavainak történeti szótárát Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond bocsátotta közre 1890 és 1893 között három kötetben. A szótár sokak számára csalódás volt, dilettantizmussal, pontatlanságokkal vádolták a szerzőpárost. Ballagi Aladár egy vastag könyvet írt a Nyelvtörténeti szótár hibáiról.

A szavak történetének vizsgálata és a köznyelv szavainak szinkron értelmezése mellett a nép nyelvének tanulmányozása, vizsgálata is előtérbe került a XIX. század második felében. Az 1830-ban megjelent tájszótár után Szinnyei József vállalkozott a tájszavak újbóli szótározására, és adta közre gyűjtését két kötetben Magyar Tájszótár címmel 1893-ban és 1901-ben. Ezt a szótárt 2002-ben Budapesten reprintben is kiadták, és nagy népszerűségnek örvend. A reprint kiadás azért is volt célszerű, mert a Tudományos Akadémia által 1950-ben elkezdett Új magyar tájszótár kiadása igen vontatottan és lassan haladt, 2010 decemberében jelent meg az ötödik, záró kötet, mintegy ötven évi munkálatot lezárva.

Az Erdélyi Szótörténeti Tár a tájszótár és a történeti szótár sajátos, együttes megvalósulása. Már most is a legnagyobb magyar szótár. Kolozsváron kezdte a szerkesztését Szabó T. Attila. Első kötete 1975-ben jelent meg. Napjainkban a „t-va” betűkezdető szavakat tartalmazó XIII., utolsó kötet hagyta el a nyomdát.

A XX. század első felében a magyar szótáriródmalom elmaradt a nemzetközi színvonalától, ami a vesztes I. világháborút követő tragédiának és az igen nehéz gazdasági helyzetnek tulajdonítható. Alig születik a kor nemzetközi tudományos színvonalán álló, nagyobb szótár.

Fájdalmas, hogy Gombocz Zoltán és Melich János szakszerű magyar etimológiai szótárának munkálatai igen elhúzódtak, hiszen 1914-től 1944-ig tartottak, és csak füzetekben tudott megjelenni. A 17. füzetrel, a „g” betű közepén a munkálat

örökre abbamaradt. A magyar szavak etimológiájának szótárba foglalása a központosított, pártállami időkre esik. Benkő Loránd vezetésével az igen nagy szakértelemmel rendelkező lelkes szerkesztő csapat három nagy kötetben és egy mutató kötetrel 1967 és 1976 között jelentette meg a Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótárát. A szótár napjainkra teljesen elfogyott, antikváriumokban, ha néha felbukkan, csillagászati áron adják el.

A második világháborút követően a magyar szótáriródmalmat világszínvonalon három kiemelkedő egyéniség képviselte: Országh László, O. Nagy Gábor és Kiss Lajos.

Országh László kiválóan ismerte az angol nyelvet és az angol szótáriródmalmat. Ezért alkothatta meg több kisebb szótár közrebocsátása után az 1960-as évek elején az angol–magyar és magyar–angol nagyszótárakat. Ezek több mint 100 000 címszót tartalmaznak, több mint 1500 oldalon. Országh László szótárai kiindulásul szolgálták a magyar–német, magyar–francia, magyar–olasz, magyar–oros szótárak és szótárpárjaik kiadásához.

Sajátosan féltette a magyar szótáriródmalom fejlődését, hogy Magyarországon szótárt csak a monopolhelyzetben lévő Akadémiai Kiadó jelentethetett meg. A piaci viszonyok nem kényszerítették ezt a nagy kiadót arra, hogy az egyszer már elkészített szótárakat folyamatosan korszerűsítse, felújítsa. Ennek negatív hatása ma is érződik még a magyar szótárhasználók szokásaiban. Tévesen úgy gondolják, hogy a nyelv változatlan, és egy szótárt több évtizeden keresztül lehet megbízhatóan használni, új szótárra nincs szükség.

Országh László nem csak az angol–magyar nagyszótáraknak volt főszerkesztője, hanem a hétkötetes Magyar Nyelv Értelmező Szótára munkálatait is irányította. Az 1959 és 1962 között megjelent szótár 58 000 címszót tartalmaz. Értelmezi őket, és használatukat a magyar irodalom klasszikusaitól vett példamondatokkal szemlélteti. Sajnálatos módon e magas színvonalú szótár sem mentesülhetett az aktuális politika befolyása alól. Elegendő megnéznünk a „polgár” vagy a „jótékonykodik” szavak értelmezését. E hétkötetes szótárnak 1974-ben megjelent az egykötetes kicsinyített változata is, már példamondatok nélkül: Magyar Értelmező Kéziszótár címmel. Ez 68 000 címszót tartalmaz. A magyar szótárkiadás nehézségeire és sajátos helyzetére mutat rá, hogy 1974-től 2003-ig az Akadémiai Kiadó változatlan formában adta ki. Felújítása 2003-ban fejeződött be Pusztai Ferenc vezetésével.

A szóláskutatás, a közmondások különbözőféle szótárakban való közreadása minden korban hálás és divatos nyelvészeti feladat volt. Azonban a frazeológiának csak kevesen igazi szakértői. Az 1950-es évektől O. Nagy Gábor munkásságával a magyar frazeológiai kutatás felgyorsult. Az elméletileg igen képzett kutató a „Magyar szólások és közmondások szótára” című majdnem 900 oldalas munkájában 1966-ban 18 000 szólást ad közre, és magyarázza őket. Az egyik legnépszerűbb magyar szótár. Az alapfokú oktatástól kezdve az anyanyelvi nevelés egyik széles körben használt könyve. Majdnem minden igényesebb magyar családban megtalálható. Sajnálatos módon O. Nagy Gábor tragikus körülmények között 1974-ben elhunyt. Halálával a magyar frazeológia kutatásokban 30 éves szünet következett be. A TINTA Könyvkiadó 2003-ban két, közel 1000 oldalas szólásszótárt jelentetett meg. Bárdosi Vilmos „Magyar szólástár”-a fogalomkörök szerint is csoportosítja

a közmondásokat, szólásokat. Forgács Tamás „Magyar közmondások és szólások szótára”-ban pedig igen újszerű módon a szótár minden frazeologizmusát a magyar sajtó 1990-as éveiből vett példákkal szemlélteti.

Igazi üde színfoltként hat a magyar szólásszótárak irodalmában Paczolay Gyula munkássága, aki a soknyelvű szólásszótárak szerkesztőjeként vívott ki rangot magának.

Magyar szinonimaszótárt az angol Roget's mintájára Póra Ferenc szerkesztett és adott ki 1907-ben és 1913-ban. Szótára fogalomkörökbe sorolva adja meg a rokon értelmű szavakat. O. Nagy Gábor a szólások mellett a szinonimitás problematikájával is behatóan foglalkozott. Halála meggátolta, hogy az elkezdett Magyar szinonimaszótárt befejezze, ez a munka Ruzsiczky Évára várt. A nagy elméleti háttérrel, szakszerűen elkészített és 1976-ban megjelent szótárban a nagyközönség azonban csalódott. A szerkesztők túl szűkre vették a szinonima jelentés fogalmát, így a közönség nem tartotta elegendően gazdagnak az évtizedekig várt szótárt. A magyar szinonimaszótárak irodalmában áttörést jelentett a TINTA Könyvkiadó szótárszerkesztőségében Kiss Gábor főszerkesztő irányításával készült Magyar Szókincstár megjelenése 1998-ban. Kiss Gábor tágan értelmezi a szinonima fogalmát, szótárát „kínálati szótárának” tartja, amely használójának a rokon értelmű szavak hosszú sorát kínálja fel. Felsorol frazeológiai elemeket is a rokon értelmű szavak után, és ellentéteket is közöl. Egyetlen szótár, amely a magyarországi könyvek eladási sikerlistáján első helyen szerepelt. Tizenkét év alatt kilenc kiadást ért meg.

Kiss Lajos egymaga készítette el a Földrajzi nevek etimológiai szótárát. A szótár először 1980-ban jelent meg, majd kibővítve két kötetben 1988-ban. Több mint 13 000 földrajzi névnek adja meg etimológiáját. Kiss Lajos nagy tudású szlavista volt. Átdolgozta és felújította Hadrovics László és Gáldi László először 1959-ben megjelent orosz–magyar nagyszótárát. Sajnos a kiadást elsodorta az 1989–1990-es rendszerváltozás, könyv alakban a mai napig nem jelent meg a szótár, csak CD formában létezik elektronikus változata.

Nem szóltunk részletesen a magyar helyesírási szótárakról és az idegen szavakat felsoroló, magyarázó idegen szavak szótáiról. A helyesírási szótárak a tanítás népszerű és nélkülözhetetlen segédeszközei. Az idegen szavak szótárának nagy hagyományai vannak, az elmúlt 150 évben becslések szerint legalább 100-féle jelent meg. Ezek némelyikének szerkesztőjét vad nyelvűvelő szándék vezette, az idegen szavakat a nyelvből teljesen száműzni kívánta. Klasszikussá vált Bakos Ferenc először 1957-ben megjelent, azóta számos kiadást megért Idegen szavak és kifejezések szótára.

Természetesen a magyar szótáriródom sem nélkülöz néhány érdekességet, csemegét. Ilyen Füredi Ignácnak a XX. század elején kiadott rímszótára. Ugyanígy különleges a magyar számítógépes lexikográfia atyjának, Papp Ferencnek a Szóvégmutato szótára. Ez volt az első olyan magyar szótár, amelynek készítéséhez a szerkesztők számítógépet használtak. De említhetnénk a nagy magyar költőnek, Petőfi Sándornak az alkotásait feldolgozó négykötetes írói szótárt, amely 1973 és 1987 között jelent meg.

Kétségtelenül a piacgazdaság hozott kedvező változást a magyar szótárpiacon és a magyar szótárkiadásban. Bizonyos mértékben az 1990 után alakult új kiadók

versenyhelyzetben kénytelenek működni. Ma már nem mondhatja el az Akadémiai Kiadó, hogy monopolhelyzetben van. A szegedi Grimm Kiadó magyar, német, francia, spanyol kétnyelvű színvonalas középszótárai komoly versenyhelyzetet teremtettek a magyar piacon. Ugyanígy a budapesti TINTA Könyvkiadó magas szakmai igényességgel elkészített, népszerű egynyelvű szótáraival – Magyar szókincs-tár, Magyar szólásszótár – szintén lépéskényszerbe hozták az Akadémiai Kiadót.

Örvendetesen sajátos szint képvisel a magyar szótárkiadásban az elektronikus szótárkiadás területén az ARCANUM Adatbázis Kft. Az elmúlt néhány évben számtalan régebbi szótárt adott ki korszerű formában, nem szólva arról, hogy a gépesített szótárakban a keresés magasabb szinten lehetséges mint a papír alapú gyűjteményekben, ahol csak az ábécébe sorolt címszavak szerint haladhatunk. ARCANUM termékek Finály Henrik Latin–magyar szótára 1896-ból, Czuczor Gergely és Fogarasi János 6 kötetes magyar értelmező szótára, 3 magyar XIX. századi magyar szólásszótár együttes kiadása, és nem utolsósorban az 1959–1962 között megjelent hétkötetes Magyar nyelv értelmező szótára. Ezek a szótárak nem csak a felhasználók szempontjából hasznosak, hanem inspirálólag hatnak újszerűségükkel korunk szótárszerkesztőire is.

Ugyancsak eredménynek lehet elkönyvelni, hogy több évtizedes szünet után, 2000-ben feltámadt a tetszhalálból az MTA Szótári Munkabizottsága. Első elnöke Kiss Lajos volt. A Munkabizottság lendületesen fogott munkához, küzd a szótárkultúra felemeléséért, az áruházakban kapható ócska szótárak minőségére felhívja a vásárlók figyelmét. A Szótári Munkabizottság tevékenységének kézzelfogható eredménye a 2004-ben publikált „A magyar szótáriródalom bibliográfiája” című kiadvány, amely 753 tételt tartalmaz. Ez a bibliográfia szerves folytatása Sági István 1929-ben megjelent bibliográfiájának, amely a kezdetektől megjelenéséig 479 szótár leírását adja közre.

A Szótári Munkabizottság másik jelentős tette a Kiváló Magyar Szótár díj megalapítása volt 2006-ban. A díj a szakmailag igényes, korszerű szótárakat tünteti ki, mintegy kiváló áru jellel látja el. A versenyszabályzat szerint a Kiváló Magyar Szótár verseny célja, hogy a színvonalas magyar szótárakat elismerésben részesítse, ezzel közvetve támogassa a minőségi magyar szótárkiadást, és segítse a vásárlókat a szakszerű szótárak kiválasztásában. A kiadók az előző naptári évben kiadott szótárakat nevezhetik, ám a verseny első éveiben az előző öt évben kiadott szótárak is indulhattak. A Kiváló Magyar Szótár díjat 2007-ben 14, 2008-ban 4, 2010-ben 5 szótár nyerte el.

A fenti eredmények mellett a következő gondok, hiányosságok tapasztalhatók a magyar szótáriródalomban napjainkban.

A magyar szótáriródalom legfájdalmasabb hiánya, hogy nem készült el a Magyar Nyelv Nagyszótára. (A Czuczor–Fogarasi-szótár címe: A magyar nyelv szótára!) Annak ellenére, hogy több mint 150 éve megszületett az akadémiai határozat a megalkotására, a munkálatok ma sem haladnak megfelelő gyorsasággal. A kezdeti lelkesedés létrehozott érdekes és hasznos segédanyagokat, például az úgynevezett „Czímiszó-jegyzéket”. Ezt 1898-ban publikálták, és az addig megjelent 7 nagyobb szótár címszavait fésülték egybe, 122 000 bejegyzést tartalmaz. A XIX. század második felében és a XX. század elején 6 millió cédulányi példamondatot gyűjtöttek a szerkesztők. Ezek ma 1500 dobozban férnek el. A nagyszótári mun-

kálatokba 1985-től számítógépeket és felépített nagy gépi szövegtörzseket is bevontak. Mindazonáltal a szótár sorsa ma sem megnyugtató. 2006-ban jelent meg a bibliográfiát tartalmazó I. kötet, és az „a” betűs szavakat tartalmazó II. kötet. Ha ötévenként fogja elhagyni a nyomdát egy-egy újabb kötet, akkor a 18 kötetesre tervezett szótár utolsó kötete 2100 körül fog megjelenni! Felvetődik a Nagyszótárral kapcsolatban egy komoly aggály: mivel a szótár első adatai a XVIII. század végétől származnak (1772-től), viselheti-e ez a szótár a *nagyszótár* nevet?

Egynyelvű szótárak közül hiányzik még a következő két szótártípus: mind a mai napig nincs magyar teaurusz. A magyar szókészletet korszerű felfogásban még senki sem rendezte fogalomkörökbe. Es nincs magyar ellentétszótár.

A magyar nyelv kétynyelvű nagyszótárai megújulva a nagy nyelvekre jelentek az 1990-es évek közepén. Vannak korszerű magyar–angol, magyar–német, magyar–francia nagyszótár-párjaink. Sajnos a kisebb nyelvekre, még ha azok Magyarország szomszédos országainak a nyelvei is, nincsenek nagyszótáraink. Hiányoznak a szlovák, a román, a horvát, a szerb, a szlovén és a cseh nyelvet nagyszótárakban feldolgozó korszerű művek.

A magyar szótárírók legtöbbször érzik felelősségét. A modern technika adta lehetőségeket kihasználva készítik korszerű szótáraikat. Sajnos a piaci viszonyok gyakran nem kedvezőek számukra. Az alig több mint 12–13 millió magyar anyanyelvű nem tudja vásárlásaival finanszírozni az igen nagy szellemi és anyagi befektetéseket igénylő hosszadalmas szótárszerkesztési munkálatokat. Az áruházláncokban tömegével kaphatóak az olcsó, silány minőségű szótárak, vagyis inkább szótárutánzatok.

A magyar nyelv a legnagyobb hungarikum, ezért ápolnunk, védenünk kell. Feladatunk egyrészt, hogy nyelvünk grammatikai rendszerét nyelvtanainkban időről időre mind pontosabban írjuk le. Tényleg, hogy a nyelv alapépítőelemeinek számító szavainkat korszerű módon, sok irányból újra és újra leltározzuk szótárakban. Az objektív tény, hogy a 12–13 millió magyar anyanyelvű piaci vásárlóereje kicsi. Mivel az új szótárak kifejlesztése nagy szellemi és anyagi befektetést igényel – amely ráadásul valószínűleg hosszú távon sem térül meg teljesen –, a magyar szótárkiadásnak állami feladattá kell válnia. Ehhez az első biztató lépés egy állami lexikográfiai intézet megalapítása lenne.